

ӘОЖ 801.83; 81-26; МҒТАР 16.01.11; 16.21.45

<https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.07>**Б.М. СҮЙЕРҚҰЛ¹, Қ.А. ҚЫДЫРБАЕВ²**¹филология ғылымдарының докторы, доцент

Халықаралық білім беру корпорациясы, Қазақ-Америка университеті

(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: akbotakoz@mail.ru

²PhD, «Нұр-Мұбарак» Египет ислам мәдениеті университетінің доцент м.а.

(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: afira-62@mail.ru

**«ТӘРЖҰМАНДАҒЫ» ҚҰС АТАУЛАРЫ
ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ПРАГМАТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Аңдатпа. Тіл тарихын көне жазба мұралардағы тілдік деректерді қазіргі социумда белсенді жұмсалып жүрген қолданыстармен салыстыру негізінде зерттеудің маңызы зор. Шығу тегі бір халықтардың сөздік қорын салыстыру арқылы олардың когнитивтік санасында орныққан ұғымдар мен түсініктерді, сан ғасырлық тарихы бар тіліндегі ұқсастықтар негізінде олардың тұрмыс-тіршілігімен қатар ойлау жүйесіндегі, діліндегі ортақ тұстар мен кейбір айырмашылықтарды анықтауға болады. Мақалада осындай мақсатпен түркі халықтарының орта ғасырларда жарық көрген ортақ жазба мұрасы «Тәржұмандағы» орнитонимдер қазіргі қазақ тілі материалымен салыстырыла қарастырылған. Сондай-ақ кейбір құс атауларының ауыспалы мәнде жұмсалыу ерекшеліктерін анықтау үшін зерттеуде орта ғасырларда жарық көрген басқа да қыпшақ әдеби жазба мұраларының деректері пайдаланылған.

Авторлар қазіргі қазақ мақал-мәтелдеріндегі құс атауларының семантикалық әлеуеті мен бірқатар прагматикалық ерекшелігін анықтаған. Қазақ тіліндегі құс атауларына байланысты қалыптасқан мақал-мәтелдердің, тұрақты тіркестердің, бейнелі қолданыстардың тіл иесі халықтың этникалық сарасанасына байланысты жұмсалымдық өзгешеліктерін саралап, тың тұжырымдар жасаған. Зерттеу барысында орта ғасыр жазба ескерткіші «Тәржұманда» берілген құс атауларының мағыналық шеңбері, олардың тарылуы немесе кеңеюі, соның нәтижесінде семантикалық әлеуетінің артуы, ауыспалы мәнде жұмсалыуы сияқты құбылыстар, оларға халықтың берген оң және теріс бағасы, солар арқылы көрініс табатын рухани құндылықтар жүйесі, қазіргі қазақ халқының діни танымындағы орны мен маңызы мақал-мәтелдер негізінде салыстырыла талданған.

Кілт сөздер: «Тәржұман», құс атауы, жазба мұра, мақал-мәтел, тілдік сана, діни таным, семантика, метафора.

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Сүйерқұл Б.М., Қыдырбаев Қ.А. «Тәржұмандағы» құс атаулары және олардың прагматикалық ерекшеліктері // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2022. – №4 (126). – Б. 79–91. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.07>

***Cite us correctly:**

Suierqul B.M., Qydyrbaev Q.A. «Tarjumanalogy» qus ataulary jane olardyn pragmatikalyq erekshelikleri [Bird Names in «Tarjuman» and Their Pragmatic Features] // *Iasaui universitetinin habarshysy*. – 2022. – №4 (126). – B. 79–91. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.07>

В.М. Suiyerkul¹, К.А. Кыдырбайев²

*¹Doctor of Philological Sciences, Associate Professor
International Educational Corporation, Kazakh-American University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: akbotakoz@mail.ru*

*²PhD, Acting Associate Professor of «Nur-Mubarak» Egyptian University of Islamic Culture
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: afira-62@mail.ru*

Bird Names in «Tarjuman» and Their Pragmatic Features

Abstract. The study of the history of a language based on a comparison of linguistic data in ancient written monuments with language units actively used in modern society is of high importance today. Comparing the vocabulary of peoples of the same origin, it is possible to identify common points and some differences in the system of thinking, mentality, as well as on the basis of similarities in the language with a long history, concepts fixed in their cognitive consciousness. For this purpose, the article considers ornithonyms from the Turkic written monument "Tarjuman" in comparison with the materials of the modern Kazakh language. Also, to identify the features of some names of birds in a variable meaning, the study used data from other Kipchak literary written sources published in the Middle Ages.

The authors revealed the semantic potential and a number of pragmatic features of bird names in modern Kazakh proverbs and sayings. In connection with the names of birds in the Kazakh language, the native speaker of the language of proverbs and sayings, set expressions, figurative usages drew conclusions by analyzing the features of usage associated with the ethnic differentiation of the people. In the course of the study, such phenomena as the semantic circle of bird names assigned to the monument of medieval writing «Tarjuman», their narrowing or expansion, resulting in an increase in semantic potential, depending on a variable value, positive and negative assessment given to them by the population, the system spiritual values through which they are expressed, the place and significance in the religious knowledge of modern Kazakh people were compared on the basis of proverbs and sayings.

Keywords: «Tarjuman», bird's name, written heritage, proverbs, linguistic consciousness, religious knowledge, semantics, metaphor.

В.М. Суйеркул¹, К.А. Кыдырбаев²

*¹доктор филологических наук, доцент
Международная образовательная корпорация, Казахско-Американский университет
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: akbotakoz@mail.ru*

*²PhD, и.о. доцента Египетского университета исламской культуры «Нур-Мубарак»
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: afira-62@mail.ru*

Названия птиц в «Тарджуман» и их прагматические особенности

Аннотация. Изучение истории языка на основе сравнения языковых данных в древних письменных памятниках с активно используемым в современном социуме языковыми единицами имеет высокую значимость на сегодняшний день. Сравнение словарного состава языка родственных народов позволит определить устоявшиеся в их когнитивном сознании понятия и восприятия, выявить сходства, формировавшихся в многовековой истории языка, особенности бытовой жизни, единые черты и различия в системе их мышления и ментальности. С указанной целью в статье рассматриваются орнитонимы из тюркского письменного памятника «Тарджуман» в сравнении с материалами современного казахского языка. Также для выявления особенностей применения в переносном смысле наименований некоторых птиц в исследовании используются данные из других средневековых кипчакских литературных памятников.

Авторы выявили семантический потенциал и ряд прагматических особенностей названий птиц в современных казахских пословицах и поговорках. Были проанализированы и сделаны новые выводы касательно особенностей применения образных аппликаций, пословиц, поговорок и устойчивых выражений, касающихся названий птиц в казахском языке в соответствии с этнической принадлежностью носителей языка. В процессе исследования сравнительному анализу на основе пословиц и поговорок были подвергнуты смысловой круг, наименований птиц, встречающихся в средневековом письменном памятнике «Тарджуман», их распространение и последующее широкое применение, повлекшее к увеличению их семантического потенциала, положительная и отрицательная оценка, данная им носителями языка, отражаемая ими система духовных ценностей, их место и значимость в современном религиозном сознании казахского народа.

Ключевые слова: «Тарджуман», наименования птиц, письменный памятник, пословицы и поговорки, языковое сознание, религиозное сознание, семантика, метафора.

Кіріспе

Өркениет дамуының бір кереғар (кұлаққа қаншалықты жағымсыз естілсе де!) сипатын экологиялық ортаның бұзылуынан, оның жалпы табиғатқа, оның ішінде өсімдіктер мен жануарлар дүниесіне теріс әсер етуінен көреміз. Соның салдарынан құстардың кейбір түрі жер бетінен мүлдем жоғалып кетсе, енді бірі жойылу алдында тұр. Олармен қоса құс атауларының да ұмытылуы – заңдылық. Бұл жерде биологтардың міндеті – құстарды қорғау болса, тіл мамандарының парызы – олардың атауларын сақтап қалу. Өйткені орнитонимдерде және олардың қатысуымен жасалған түрлі фразеологиялық, паремиологиялық бірліктерде белгілі бір дәрежеде ұлттық діліміз, сан ғасырлық тарихы бар дүниетанымымыз көрініс табады. Сондай-ақ орнитонимдерді тіліміздің байлығын, бабалардан мирас болып қалған сөз маржанымен бірге танымдық, рухани мәдени-этикалық құндылықтарды жеткізуші деректер ретінде қарастыру тақырыптың өзектілігін көрсетеді.

Орнитонимдер тіл бірлігі ретінде қашан да адамдардың қызығушылығын тудырған. Бір қарағанда, жай ғана құс атауы ретінде түсінілгенімен, мұқият зер салсақ, бұл сөздердің мағынасы сан қырлы екені байқалады. Тіпті туыстас тілдердің өзінде орнитонимдерге әр алуан символдық мағына жүктелген, бұл адамның құсқа деген ерекше қызығушылығымен байланысты. Себебі, адам ерте заманнан бері армандаған қанат пен ұшу қабілеті осы құстарға берілген.

Қазақ халқы ежелден-ақ қоршаған ортаға, табиғат құбылыстарына жіті назар аударған. Көк пен жердегі көзіне түскен барлық жаратылысқа өзіндік дүниетанымы тұрғысынан атау беріп отырған. Солардың бірі аспан әлеміне, оның ішінде жұлдыздарға қатысты қалыптасқан *Құс жолы* қолданысы да зеңгір көкте еркін самғайтын, ұша алатын ерекше жаратылысқа деген қызығушылықпен байланысты болса керек. Түнгі ашық аспанға көз салған адам – Сүмбіле (Үлкен төбет шоқжұлдызы), Таразы – Шідер – Үшарқар (Орион), Үркер (Торпақ шоқжұлдызы), Персей, Андромеда, Акку, Бүркіт, Жылан, Мерген және Бүйі шоқжұлдыздарының бойымен қоса қабаттаса ұзыннан ұзақ түйенің ақ шудасындай созылып жатқан тұмандықты байқайды. Бұл ақ тұмандықты халқымыз ежелден *Құс жолы* деп атаған. Себебі, жыл құстары көктемде осы ақ тұмандық бойымен жерімізге ұшып келіп, күзде осы жолмен кері қайтады. Ал ақиқатында бұл ақ тұмандық – шоғырланған сан миллиард жұлдыздың өте алыстан көрінген көмескі ғана сұлбасы.

Қазақ ғалымдары құстарға арналған көптеген зерттеулер жүргізген. Академик Ә. Қайдардың «Қазақтар ана тілі әлемінде» атты этнолингвистикалық сөздігінде құсқа қатысты атаулардың жалпы тізімінің өзінде 389 тілдік бірлік келтірілген, солардың әрқайсысы өз ішінен бірнеше түрге жіктеледі. Әр құс түріне жеке тоқталған ғалым бір ғана

«бозторғай» орнитонимінің жеті түрін атап көрсеткен: *айдарлы бозторғай, аққанат бозторғай, дала бозторғайы, кіші бозторғай, қара бозторғай, мүйізді немесе құлақты бозторғай, теңбілтас бозторғай*. Сөздікте олардың әрбіріне жеке түсіндірме берілген [1, 409-б.]. Сондай-ақ қазіргі тіл ұстанушылардың барлығына бірдей таныс емес «бұлдырық» деген құстың *ит табан бұлдырық, қарабауыр және ақбауыр бұлдырық, қылаң төс бұлдырық* сияқты түрлеріне сипаттама берілген. Осы *қылаң төс бұлдырықтың* қазақ тілінде «*қылқұйрық*» деген баламасы бар екенін де осы кітаптан көреміз [1, 410-б.]. *Қылқұйрық* сөзінің «Тәржұманда» да берілгенін атап өткеніміз жөн.

Осылайша, қазіргі қазақ тілінің сөздік қорында ерекше орын алатын құс атауларының басым бөлігіне қатысты қызықты мәліметтерге этнолингвистикалық сөздіктің алпыс беті арналған екен [1, 404–463-б.]. Мұның өзі қазақтардың тұрмысы табиғатпен етене жақын болғанын, адам өмірі мен құстар тіршілігі арасындағы тығыз байланысты айғақтай түседі.

Бұл зерттеудің мақсаты – тарихи жазба мұралардағы және қазіргі қазақ тіліндегі құс атауларының мағынасын ауыспалы мәнде жұмсалуы, яғни *метафора* тұрғысынан қарастыру. Сонымен бірге орнитонимдердің коннотативті компонентіне, яғни үстеме мағынасына, кейін қалыптасқан ауыс мәнде жұмсалуына назар аудару және құс атауының паремияның құрамдас бөлігі ретіндегі қолданыстық ерекшеліктерін анықтау. Осы мақсатқа жету үшін алдымен метафора ұғымының мазмұнын ашып алу керек.

Жалпы құстардың түркі және басқа да халықтардың өмірінде, тұрмыс-тіршілігінде маңызды рөл атқарғаны мәлім. Сондықтан фольклорымызда құстарға байланысты аңыз-әңгімелер де өте көп. Олардың бірқатары діни танымға негізделген.

Көне түркілік Тәңірлік ұғым бойынша *құс көктің иесі, аспанның киесі, жоғарғы әлемнің елшісі, қанаттылардың төресі* саналады. Аталған құс бейнелерін зерттеушілер *бүркіт, көгершін, самұрық* тәрізді деп жорамалдайды. Демек, байырғы түркілердегі таным-түсінік бойынша *төрелік, билік* мәңгілік көк аспаннан жаратылған. Ал Тәңір жарылқаушының *киесі* де, *иесі* де *құс* деп таныды. Соның ішінде көшпелілер қырағылығы мен алғырлығына байланысты ерекше қастерлеп, биліктің рәмізі ретінде ту-байрақтарын да *қыран құс* бейнесімен көркемдеген.

Жалпы қазіргі кезде құстар бейнесі символ ретінде геральдикада, ұлттық валюталарды басып шығаруда кеңінен қолданылады. Олардың көптеген елдердің мемлекеттік рәміздерінде айшықталуы да кездейсоқ жайт емес. Мысалы, Қазақстан Республикасының мемлекеттік Туындағы зеңгір көкте қалықтаған *қыран құс* бейнесі еркіндік пен тәуелсіздіктің асқақ белгісі ретінде түсіндіріледі. Ал империялық және мемлекеттік биліктің дәстүрлі нышаны ретінде танылған *бүркіт* – Ресейдің, АҚШ-тың елтаңбасында, Албания, Замбия, Біріккен Араб Әмірліктері, Оман сынды бірқатар мемлекеттің ақша банкноттарында бейнеленген құс бейнесінің геральдикадағы қолданысы мен символдық мәні де арнайы зерттеуді қажет етеді [2, 28-б.].

Осылайша құс атауларының лексикалық мағынасынан бөлек, коннотативтік мағынасына жіті назар аудару арқылы олардың халық өміріндегі, дүние жүзіндегі әр алуан ұлттардың ұжымдық санасындағы орны мен рөлін анықтауға болады.

Ал жекелеген тілдердегі құс атаулары санын өзара салыстыру арқылы сол тіл иесі халықтың әлемді, дүниені қаншалықты жақсы танығанын, құстарға қатысты қалыптасқан ырымдар мен тыйымдарға қарап, табиғатты қалай қастерлегенін, балаға ат қоюда, адамдардың мінез-құлқына, жағымды-жағымсыз әрекеттеріне баға беруде, ұрпақ тәрбиелеуде құс атауларын қалай тиімді пайдаланғанын бағамдау арқылы қоршаған ортамен қаншалықты етене байланыста өмір сүргенін аңғаруға болады. Бұлар, түптеп келгенде, этностың тарихи жадында сақталған танымдық ақпаратты оның жазба ескерткіштерінде көрініс тапқан тілдік деректерді саралау арқылы айқындаудың маңыздылығын дәлелдей түседі. Осымен байланысты, зерттеу нысаны ретінде «Тәржұман» ескерткішіндегі «орнитонимдер» лексика-семантикалық тобына жататын атаулар алынды.

Зерттеу әдістері

Зерттеу жұмысында тарихи-салыстырмалы, лексика-семантикалық, этнолингвистикалық, прагмалингвистикалық талдау әдістері қолданылады.

Әдебиетке шолу

Жалпы тіл білімінде құс атауларына байланысты көптеген салғастырмалы зерттеулер жүргізілген (Костина Н.Ю., Сахибуллина К.А., Кутьева М.В., Симакова О.Б., т.б.), кітаптар жазылған (Бабалықов Ж., Тұрдыбаев А., Марғұлан Ә., Раушанов Е.), ғылыми мақалалар (Kamil Önal, Serkan Köse, Сүйерқұл Б.М., Бигелдиева Н.Н., Болыс А.Е., т.б.) жарық көрген. Алайда құс атаулары жүйесі бөлек тілдер материалында көбірек қарастырылған, ал салыстырмалы тарихи аспектіде жүргізілген зерттеулер әзірге аз екен. Сондықтан зерттеу өзектілігі мынаған байланысты: *біріншіден*, талданатын лексика-семантикалық топтың қазіргі түркі халықтарының өмірінде маңызды рөл атқаратындығы және олардың тілінде барынша кеңінен көрініс тапқандығы; *екіншіден*, қазақ тіліндегі фразеологиялық, паремиологиялық бірліктердің құрамдас бөлігі ретінде «орнитонимдер» лексика-семантикалық тобы мен құс атауларына салыстырмалы талдау жасалған еңбектің аз екендігі.

Талдау мен нәтижелер

Қазіргі түркі халықтарына ортақ мұра саналатын, ғылыми ортада «Тәржұман...» атауымен танымал «Китабу маджму' тарджуман турки уә а'джами уә муғули уә фарси» ескерткішінде құс атаулары біршама қамтылған. Еңбектің жазылған уақытына қатысты 1245 ж. 28 қаңтарда (кейбір жазбада 1343 ж.) аяқталғаны туралы дерек бар. Сөздік Хажы Мәуләнә Кемал әд-Дин кітапханасына арналып жазылған. Түпнұсқасы Голландиядағы Лейден академиялық кітапханасында (№517) сақтаулы [3].

1970 ж. ғалым Ә. Құрышжанов «Исследование по лексике старокыпчакского письменного памятника XIII в. тюркско-арабского словаря» атты еңбегінде М.Т. Хоутсманың зерттеуін басшылыққа ала отырып, сөздікті кешенді түрде зерттеп, орыс тіліне аударды [4, 64-6].

«Тәржұман...» ескерткішінің лексикалық құрамын автор сол кезеңде қалыптасқан үлгіге сәйкес «есімдер/атаулар» және «етістіктер» деп үлкен екі топқа бөлген. Сөздіктің есімдерге арналған бірінші бөлімі едәуір көлемді және мағынасына қарай 26 бөлімнен тұрады.

Екінші бөлім араб әліпбиіндегі 27 әріпке сәйкес ретімен берілген етістіктерден тұрады. Сондықтан сөздіктің бірінші бөлімі *тақырыптық топтар* бойынша жүйеленген, екіншісі *әліпби ретімен* бөлінген деуге болады. Екі бөлімде де араб сөздері түркі тіліндегі нұсқасынан бұрын келеді. Тек жалқы есімдерге арналған бөлімде ғана (22-бөлім) керісінше, түркі сөздері араб тіліндегі нұсқасынан бұрын ұсынылған.

Құс атаулары сөздіктің алтыншы бөлімінде қамтылған. Онда орта ғасырларда түркі тілдерінде белсенді қолданылған 30 орнитоним берілген:

қуш – قُوش – құс,
aṭmаса toḡan - اَطْمَاجَا طَغَان – ақ түйғын,
baуқуш - بَائِي قُشْن – байғыз,
balaban – بَلْبَان – қаршыға,
bildirçin – بِلْدِرْچِين – бөдене,
daḡıқ – دَغِقْ, дақуқ – دَقُقْ – тауық,
deglükeç – دَكْلُوْكْچ – кезкүйрық
yabalaq – يَبَلَقْ – жапалақ,
yarasa – يَرَسَا – жарғанат,
küverçin – كُوْرْچِين – көгершін,
köçken – كُچْكَنْ – күшіген,

қаз – قاز – қаз,
қарақұс – قَرَأَشْن – қарақұс, құзғын,
қарға – قَرِغَا – қарға,
қарлағаш – قَرَلْغَاش – қарлығаш,
қартай – قَرَطْل – бүркіт,
қалқуық – قَلْقُورُوق – қарақұйрық, қылқұйрық,
лашын – لَاشِيْن – лашын,
өгейік – اُكَايِيْك – кептер,
өрдек – اُورْدَاك – үйрек,
сағызған – صَاغَزْغَان – сауысқан,
сарша – سَرْشَا – сарша,
сұңқар – سُنْقَر – сұңқар,
сігіршұқ – صِيغِرْشُوق – қара торғай,
ташқаншыл – طُوشَانْشِيْل, тышқаншыл /қазақ: бүркіт қартайса, *тышқаншыл* болады/
тұған – طُغَان – тұйғын, жыртқыш құс,
ту – طِي – дуадақ,
тырна – طُرْنَا – тырна,
қораз – قُرُوس – қораз, әтеш,
шымшық – شِيْمْشِيْوق – шымшық [5].

Келтірілген құс атауларының басым бөлігі, аздаған дыбыстық ерекшелігімен, қазіргі түркі тілдерінде белсенді жұмсалады. Бұған Қазақ әдеби тілі сөздігіндегі, сондай-ақ туыс түркі тілдерінің сөздіктеріндегі нұсқалары дәлел бола алады.

Қазіргі антропоэлекті парадигма шеңберінде қарастырсақ, құс атаулары «ғалам бейнесі» ұғымы негізінде зерттеледі. Адамтану бағытында дамып жатқан заманауи зерттеулерде бұл термин этностың құндылықтар жүйесіне қатысты көзқарастары жиынтығын білдіреді, дүниетанымынан хабар береді. Ғалам бейнесі концептілер мен олардың арасындағы байланыстардан тұрады. Концепт «мәдениет, сана, тіл саласындағы ғылыми зерттеулерді өзара байланыстыруға бағытталған бірлік, өйткені ол санаға жатады, мәдениетпен анықталады және тілде нақты көрініс табады, яғни объективтеледі» [6].

Әрбір жекелеген ұлт түсінігінде ғалам/әлем әр түрлі көрініс табады. Бұл, әсіресе, этнос тілінде айқын байқалады. Тілдегі ғалам бейнесі – адамның қоршаған әлемді тануының негізі. Әр ұлт ғаламды өзінше танып, өзінше пайымдайды. Демек, тіл бабаларымыздың санасында орныққан «ғалам бейнесін» қалпына келтіруімізге мүмкіндік береді, яғни тілімізде сақталған білім қоры, ғасырлар бойы жинақталып, қатталған танымдық ақпарат арқылы ата-бабаларымыз қалыптастырған «ғалам бейнесін» елестетеміз. Сондықтан адам дүниетанымының басты элементі – ғалам бейнесі деуге болады. Өйткені онда адамның дүниені тануының негізгі көріністері жинақталған.

Тіл білімінде сөз мағынасына толық лексика-семантикалық талдау жасау сөздің үш өлшемін қамтиды. Бір мағыналы немесе көпмағыналы сөз семантикасының құрылымын анықтау *эпидигматикалық талдау* деп аталады және сөздің ішкі мәндік құрылымын ашады, оның лексика-семантикалық варианттарының арасындағы байланыстарды анықтайды, лексикалық мағынаның типтерін, мағыналар ауыспалылығын, лексика-семантикалық варианттардың семалық құрамын, олардың семалық өзара әрекеттестігі түрлері мен тәсілдерін айқындайды [7, 35-б.]. Сонымен *эпидигма* дегеніміз – қазіргі тіліміздегі көпмағыналы сөздің тарихи тұрғыдан қалыптасқан, бір-бірінен туындайтын мағыналарының сатылы жиынтығы. Сөз эпидигмасы төрт мағынаны қамтиды. Олар: *сигнификаттық, құрылымдық, эмотивтік, денотаттық мағыналар*.

Тілдік бірліктің *сигнификаттық мағынасы* – объективті дүние үзіктерінің жалпыланған бейнесі, сөздің білдіретін ұғымы. Сөздікте ол *түсіндірме* ретінде ұсынылады.

Құрылымдық мағына бірліктердің бір-біріне қатынасы арқылы ашылады. Жүйеде орныққан әр бірлік өзге бірліктермен өзара тоғысып, қиылысып жататын көлденең, желілік немесе *синтагматикалық және тік, парадигматикалық қатынастарға* түседі. Бұл сөздің жекелеген *лексика-семантикалық варианттарын* бөліп көрсетуге мүмкіндік береді.

Эмотивтік мағына прагматикалық сипатқа ие және сөйлеушінің сөзге, оның білдіретін мәніне, сондай-ақ адамға тигізетін әсеріне деген көзқарасын, тілдік тәжірибеде орныққан қатынастарын білдіреді.

Денотаттық мағына лексикалық мағынаның қатысым барысында өзі таңбалайтын затқа қатысты түрлі бағыттылығын қаттайды (бұл сөз осы жағдаятта нені білдіріп тұр?) [7, 36–37-бб.].

Сөз мағынасына эпидигматикалық талдау жасағанда мағыналардың деривациялық сөзішілік тәуелділіктерін анықтайтын, оның бір мағынасын екіншісінен ажыратып-бөлетін интегралды және дифференциалды белгілері қарастырылады, сондай-ақ олардың қарапайым бірліктерден тұратын құрылымдар екені анықталады. Мысалы, *Құс* 1. *Дене пішіні әртүрлі, қауырсынды, қанатты, екі аяқты, тұмсықты, көбіне ұшып жүріп тіршілік ететін жәндік.* 2. *Сән үшін және қауырсынын, етін, жұмыртқасын пайдалану үшін қолда өсірілетін, ауланатын құс* [8, 445-б.].

Саятшылардың айтуынша, жалпы құс атаулы біріне-бірі қарама-қайшы жаратылған екі үлкен топқа бөлінеді. Оның бірі – *желбесін құстар*, екіншісі – *тұяқты құстар* [9].

Желбесін құс – етін, жұмыртқасын жеп, мамық жүнін шаруаға жарататын пайдалы құстар тобы.

Тұяқты құстар – жаратылысынан түйсігі мол, сезгіш болғандықтан, аңшылық кәсіпке ең керектісі саналған. *Бүркіт, қаршыға, сұңқар* сияқты қыран құстар осы топқа жатады. Халқымыз қанаттыларды қорегіне қарай етпен қоректенетін, яғни еті жеуге жарамсыз, аң-құс аулауда пайдаланылатын «жыртқыш құстар» (қыран, бүркіт, кезкүйрық, жапалақ, үкі, қарға, т.б.) және жем-шөппен қоректенетін, сондықтан еті жеуге жарамды саналатын «адал құстар», яғни *тауық, қаз, үйрек, күрке тауық* сияқты *үй құстары* немесе *жабайы құстар* деп бөлген.

Сондай-ақ түркі халықтарының танымында *киелі құстар* ретінде орныққан: *аққу, көк кептер, бүркіт, үкі, қарлығаш* сияқты орнитонимдерге қатысты қызықты танымдық мәліметтерді түрлі аңыз, айтыс, әңгімелерден де кездестіруге болады. Мысалы, түрік ғалымы Serkan Köse *Үкі* орнитонимінің түркі мәдениетіндегі орнын аңыздар негізінде сипаттап, бай тілдік материал ұсынған [10, 288-30-б.].

Бұдан бөлек, тілімізде құстың «ұшу//қону» әрекеттеріне қатысты түсінілетін «бақыт құсы», «көңіл құсы», «арман құсы» сияқты коннотаттық мағыналары бар. Олардың сөзжұмсамдағы қолданысы ассоциативті мәні арқылы қабылданады.

«Құс» сөзінің қатысуымен жасалып, қалыптасқан тілдік бірліктерді бір семантикалық өріс шеңберінде қарастырсақ, оған мыналар жатады:

Арман құсы. Аузымен құс тістеген. Бақыт құсы. Басынан құс ұшырмады. Бейбітшілік құсы. Дәулет құсы. Жортқан /жүгірген/ аң, ұшқан құс атаулы. Жыл құсы. Ит жүгіртіп, құс салды. Көлінен құсы ұшты. Көңіл құсы. Қиял құсы. Құсың құтты болсын, т.б. [8, 445–449-бб.].

Тізімді жалғастыра беруге болады. Құсқа қатысты фразеологизм, мақал-мәтел, әсіресе поэтикалық қолданыстар саны мұнымен шектелмейді. Алайда мақсатымыз – олардың санын анықтау емес, мазмұнына үңіліп, мағыналық шеңберінің кеңеюі не тарылуы, яғни ауыспалы мәнде жұмсалуды сияқты құбылыстарға талдау жасау.

Жалпы өзгеру, даму – тілдің табиғатына тән қасиет. Демек тіл-тілде сөз мағынасының да өркен жайып дамуы заңды. Бұл – тіл ұстанушының когнитивтік санасымен тығыз

байланысты жүретін үдеріс. Сананың дамуына байланысты ұғым өрісі де ұлғаяды, ал ол сөз мағынасының дамуына әсер етеді.

Тілдегі лексикалық бірліктерге тән семантикалық өзгерістерге, түрлі мағыналық ауысуға түйіске ықпал ететін факторлар алуан түрлі, күрделі болады. Зерттеушілер оларды екі топқа бөліп қарастырады: ұқсастығына байланысты туындайтын ассоциациялар (метафора) және араластығы мен шектестігіне қатысты ассоциациялар (метонимия) [11, 231–239-бб.].

Қоршаған ортадағы заттар мен құбылыстарды, олардың байланысын, түрлі белгілерін, сыр-сипатын адам баласы қоғам дамуы барысында біртіндеп таниды. Жаңадан танылған зат-құбылыстарға атау беру қажеттігіне орай үнемі жаңа сөз ойлап табу мүмкін емес. Сондықтан ол жаңа ұғымдар көбінесе тілдің негізгі сөздік қорында бұрыннан бар сөздермен аталады да, ол сөздердің бұрыннан қалыптасқан негізгі мағынасының үстіне қосымша мағына үстеледі. Мұндай құбылыс тіл білімінде *сөз мағынасының ауысуы* делінеді. Мақалада сөз мағынасының ауысу тәсілдерінің бірі – *метафораға* арнайы тоқталамыз.

Болмыстағы заттар мен құбылыстар бір-біріне түр-түсі, қимылы, көлемі, аумағы, қандай да бір формасы жағынан ұқсас болуы мүмкін. *Белгілі бір ұқсастығына қарай екі я одан көп заттың не құбылыстың бір атаумен аталуы, соның негізінде сөз мағынасының ауысуы метафора* деп аталады. Тілімізде көбінесе заттық ұғымдағы сөздер, етістіктер мен сын есімдер метафоралық амалмен ауысып айтылады. Мысалы, тілімізде «Құстай ұшу» деген тұрақты теңеу бар. Оны естіген қазіргі тіл ұстанушының ойына бірден «қатты қуану, асығу, жеңілдік сезіну, сағыныш» сияқты ұғымдар оралады. Бұл – тіркестің қазіргі социумның ұжымдық санасында қалыптасқан ауыспалы мағынасы. Ал фразеологизмнің әуел бастағы тура мағынасы адам баласына Жаратушы тарту еткен Рухпен бірге даритын тоқсан тоғыз рухани қасиетін ерекше жоғары деңгейде дамытуы арқылы *әулие* дәрежесіне жетуі, сөйтіп *шын мәнінде ұшу* қабілетіне ие болуын білдіреді. Тарихымызда ондай тақуа кісілер көп болған: Қ.А. Ясауи, Бекет ата, Алтыбай әулие, т.б. Осымен байланысты паремиологиялық қорымызда мынадай мақал қалыптасқан:

Аллаға сенген құстай ұшады,

Адамға сенген мұрттай ұшады.

Алайда оның бастапқы мағынасын қазіргі тілдік ұжым мүшелерінің бәрі бірдей біле бермейді.

Сонымен тіл-тілде сөз мағынасының ауысу тәсілдерінің ішінде жиі кездесетіні және ең бастысы – метафора деуге болады. Метафора құбылысының әбден үйреншікті болып кеткені соншалық, оның негізінде туған қосымша мағынаның туынды мағына екендігі көп жағдайда аңғарыла да бермейді. Мұндайда метафора негізінде туған мағына сөздің сөздіктегі мағыналық мазмұнына еніп, орнығып қалады. Мысалы, *қыздың төркіні, сөздің төркіні*, т.б.

Ғылыми әдебиетте метафора қолданылу сипатына қарай *тілдік метафора, поэтикалық метафора* болып бөлінеді. Тілдік метафора белгілі бір тілдік ұжымға, әлеуметке толық таныс болады. Тұрақты сөз айшығы ретінде жиі жұмсалады. Осындай жалпыхалықтық сипатына қарай тілдік метафораны *дәстүрлі метафора* деп те атайды. Тіліміздегі көп мағыналы сөздердің үлкен бөлігі метафора есебінен жасалған.

Метафора адамның ойлау жүйесімен, әсіресе көркем ойлауымен тікелей байланысты болғандықтан, барлық стильде, барлық жанрда бірдей кездесе бермейді. Көбіне поэзияда жиі ұшырайды. Ақын-жазушылар шығармаларында кездесетін әсерлі сөз өрнектерін *поэтикалық метафора* деп атаймыз.

Поэтикалық метафораның бір түрі – *жеке қолданыстағы метафора* – белгілі бір қаламгер шығармасында ғана кездеседі. Сөздерге әртүрлі мән беріп бейнелеп қолдану арқылы ақын-жазушылар өмір құбылысын әрі жанды, әрі әсерлі етіп суреттейді. Көркем сөз шеберлері көбінесе метафоралық сөз қолданысының мынадай амал-тәсілдерін пайдаланады: 1) жанды заттың қасиетін жансыз затқа, немесе керісінше ауыстырып айтады, 2) жанды заттардың біреуінің қасиетін, ерекше қылығын екіншісіне ауыстырып айтады, 3) жансыз

заттардың біреуіндегі ерекшелікті басқасына ауыстырып жұмсайды [12, 204-б.]. Абайдың *асау жүрек, көңіл құсы* (орта ғасырлардан келе жатқан қолданыс), *талаптың тұлпары* сияқты қолданыстары *контекстік метафораға* мысал бола алады.

Көне түркі және орта түркі дәуірлерінде жазылған ескерткіштерде де образды метафоралар өте көп. Олардың қолданылу сипаты мен мағыналық ерекшелігі таңқаларлық.

Мәселен, *ұйықтау, қалың ұйқыда жату* – адамға немесе жан-жануарларға тән әрекет. Алайда XIV ғ. ескерткіші «Мұхаббатнаме» авторы бұл тіркесті «Бақыт» ұғымының атауымен қатар қолдану арқылы ерекше образ жасаған:

Ағыр уйқучы бахтим неча йатқай (Бақытым қашанға дейін қалың ұйқыда жата береді) [13, 154–156-бб.]. Мұндағы «ауыр» және «қалың» сөздерінің мағыналарында ортақ семалармен қатар едәуір айырмашылық та бар: бір жағынан, екеуі де бір процестің ұзақтығы мен барынша қанықтығын білдірсе, екінші жағынан «ауыр» сөзінің семантикалық құрылымындағы «қиын, адам жанына бататын, оны қинайтын» сияқты семалар кейіпкердің эмоционалдық-психологиялық күйінен хабар береді. Бұл да – поэтикалық мәтінге метафора тәсілі арқылы үстелетін көркемдік амалдың бір мысалы [14, 35–51-бб.].

Осы «бақыт» сөзінің «құс» атауымен тіркесуі арқылы жасалған метафоралық қолданыс әлем халықтарының барлығында дерлік кездеседі. Яғни осы әмбебап метафора үлгісінің негізінде «басына бақ қонды» («басына бақ құсы қонды»), «басынан бағы ұшты» («басынан бақ құсы ұшты») сияқты *құстың қону, ұшу* әрекеттерін бейнелейтін етістіктің де семантикалық шеңбері кеңейіп, ауыспалы мәнде белсенді жұмсалатын болғанын аңғарамыз.

Хорезми тілдік тұлғасының концептуалдық әлемін айшықтайтын тағы бір қолданыс – «көңіл» эмотиві. Бүгінгі тіл ұстанушы біреуге, бір нәрсеге «көңіл бөледі не аударады». Ал орта ғасыр ақыны ғашығынан «көңілін алады», оны басқа біреуге «береді», қажет болса «байлайды»:

Көңүл сиздин алыб, кимга берайин (Көңілімді сізден алып, кімге берейін?..);

Көңүлни баглағайын өзга йара (Көңілімді байлайын өзге жарға).

Вали көңүл қутулмас дамыңыздин (Бірақ көңілім (құрған) тұзағыңыздан құтыла алмайды) [15, 228-б.].

Аталмыш эмотив атауды адамның жан-тәні, болмысы (мұндағы тірек ұғымдар – жан мен тән, іш-бауыры түгел) ретінде түйсіну когнитивтік санамызда «Көңіл – болмыс» жұбы арқылы таңбаланады. Хорезми шығармасында осымен байланысты мысал көп. Солардың ішінде *құс* семантикалық өрісіне қатысты бірнеше қолданысқа назар аударамыз:

А 497 Мениң көңлүм қушы базың фидасы //

Қ 497 Көңілімнің құсы қаршығаға пида болсын...

А 545 Көңүл жаврүң елиндин жана келди //

Қ 545 Жүрегім (көңілім) жәбір тырнағынан жаңа босанды...

А 559 Вали көңүл қутулмас дамыңыздин //

Қ 559 Бірақ көңіл (жүрек) құрған тұзағыңыздан құтыла алмайды [15, 228-б.].

Бұл үзінділерден кейінгі кезеңдерде тілдік санамызда берік орныққан бірқатар метафоралық қолданысты көреміз: «Көңілімнің құсы», «жәбір тырнағынан босану», «құрылған тұзаққа түсу, құтыла алмау». Бұлардың қай-қайсысы да түркі халықтарының тұрмысында ерекше орын алған *құсбегілік, құс салу, саятшылық өнерге* қатысты ұғымдар мен әрекеттерді еске түсіретіні сөзсіз.

«Тәржүманда» «құстар» семантикалық өрісіне қатысты 12 сөз ұсынылған:

ag – آغ – ау,

bala – بلا – балапан,

dumşuq – دُمَشِقْ – тұмсық,

dırğaq – دِرْغَاقْ – тырнақ,

yavrı – یۆری – балапан,
yuva – یوا – ұя,
yumurtқа – يۇمۇرتقا, йумурда – жұмыртқа,
yüñ – يۇڭ – жүн, қауырсын,
қанат – قانات – қанат,
құрсақ – قۇرساق – бөтеге,
тұзақ – تۇزاق – тұзақ,
çiten – چىتان – тор [5].

Бұл сөздер «Құстар» лексика-семантикалық өрісіне енеді және аталмыш ұғымның этнос сарасанасындағы орнын барынша нақты айқындауға септігін тигізеді. Ол үшін осы сөздердің қатысуымен жасалған, қазіргі тілімізде белсенді жұмсалатын паремиялардың мағынасына назар аудару қажет:

Құс қанатымен ұшады, құйрығымен қонады.

Мағынасы жеке дара жүрген адамның ісі өнімсіз болады, айналасындағы достарымен, бауырларымен бірлесіп, ынтымақтастықта еңбек еткен кісінің ісі нәтижелі болмақ дегенге саяды. Бұл – тіліміздегі «Адамның күні адаммен» деген мәтелмен орайлас мән.

Ұяда не көрсе, ұшқанда соны ілер.

Бұл мәтелді қазіргі қазақ, ең алдымен, бала тәрбиесіне қатысты қолданады. Өйткені баланың болашағына отбасының, өскен ортасының міндетті түрде әсер ететіні түсінікті. «Ұяда не көрсе, ұшқанда соны ілетін» бала үшін әке-шешенің әрбір іс-әрекеті маңызды. Бұл – қазіргі ұжымдық санамызда орныққан көзқарас. Ал осы мәтелдің шығу тарихына зер салсақ, халқымыздың табиғатпен етене байланысын көрсететін қыран құстар тіршілігіне қатысты аялық біліміне барып тірелеміз.

Қазақ құсбегілері қырандарды аңды алу әдісіне қарай *іліп алатындар* және *теуіп алатындар* деп екіге бөлген [16, 5-б.]. Бірінші топқа өте қарулы, көкте ұзақ уақыт бойы қалықтап ұшып, жердегі жемтігін көргенде, яғни бұзау, қозы, лақ сияқты төлдерді, тіпті қой, ешкі сияқты ұсақ малдардан бастап, кейбір аңдарға дейін *іліп әкететін* мықты құстарды жатқызған.

Ал екінші топқа аспанда ұшып жүрген дене тұрқы шағындау желбесін құстарды қатты екпінмен келіп, *теуіп жіберу арқылы* теңселтіп барып *іліп әкететін* қырандарды жатқызған. Яғни көкте алаңсыз ұшып бара жатқан аққу, қаз, үйрек сияқты адал құстар тұтқиылдан келіп соқтыққан жыртқыш құстың тепкініне шыдай алмай, әуеде тепе-теңдігін жоғалтып, төмен қарай құлдилай жөнеледі, сол кезде алғыр жауы оны іліп әкетіп, шың басындағы ұясына апарып, сарыауыз балапандарына жемтік ретінде береді...

Осылайша қыранның балапаны көзін ашқаннан бастап көрген қорегін – бұзау, қозы, лақ, қой, ешкі, т.б. жануарларды – қанаты қатайып ұшқанда, яғни ашық аспанға шыққанда, көрген жерінде жазбай танитын көрінеді. Ол да өзі сияқты тіршілік иесі екеніне қарамастан, құстың көзіне ол «қорек», «жемтік» ретінде елестейтіндіктен (солай қалыптасқандықтан), қыранның баласы да оны аулауға кіріседі екен... Бұл туралы академик Ә. Қайдардың «Қазақтар ана тілі әлемінде» атты этнолингвистикалық сөздігінде қызықты мәліметтер келтірілген [1, 608-б.].

Тұңғыш энциклопедист ғалым М. Қашқаридің «Диуани лұғат әт-түрік» (XI ғ.) еңбегінде де құсқа байланысты мақал-мәтел көп. Солардың біразы қазірге дейін қолданылады.

Қаз ұшып кетсе, көлді үйрек жағалар [17, 155-б.].

Қаз – үйрекпен салыстырғанда үлкенірек, семізірек құс. Адамдарға қатысты алғанда бұл мәтел беделді, өзіндік орны бар кісі кетсе, елді, ауыл-аймақты онымен салыстырғанда жасы кішірек, тәжірибесі азырақ, қай жағынан да дәрежесі төменірек адам билейді дегенді меңзейді. Енді аталмыш орнитонимдерге қатысты қазір қолданыста жүрген «*Біреудің үйрегін жесең, өзіңнің қазыңды дайында*» деген мәтелге тоқталамыз.

Қазақ – ежелден-ақ адамдар арасындағы сыйластыққа, алыс-беріс, барыс-келіске ерекше мән берген халық. Әсіресе, алысқа ұзатылған қызының артынан барып, құдаларының үйіне қонақ болып, араласу әдеттегі жайт болған. Арнайы қонағына жылқы сойған қазақ сыйлы кісі келгенде міндетті түрде қой сойып, дастархан жайып, алдына барын қойып, ерекше ықыласпен күтетін болған. Бұл – малы бар адамның тірлігі. Ал тұрмысы орташа, өзі аң аулап, таз жүгіртіп, құс салып күнелтіп жүрген кедей үйіне келген кісіге тым болмағанда құс (атып алған жабайы үйрек, т.б.) асатын болған.

Аттанарда қонақ шаңырақ иесіне ризашылығын білдіріп, өз үйіне шақыруды парызым деп санаған. Жол түсіп келген жағдайда бұрын өзіне жасалған сый-құрметтен де артық қошемет көрсетуге тырысқан. Осындай сыйластыққа негізделген қонақжайлық дәстүрі қазақ тілдік санасында «Біреудің үйрегін жесең, өзіңнің қазынды дайында» деген бір ауыз сөзбен түйінделген. Паремнологиялық қорымызда мұнымен мағыналас «Сыйға – сый, сыраға – бал» деген мәтел бар. Бұл «біреуден титтей жақсылық көрсең, оны еселеп қайтаруға дайын бол» дегенді білдіреді.

Сонымен тіл кумулятивтік қызметі арқылы бабаларымыз бен қазіргі ұрпақ арасындағы диалогты қамтамасыз етеді. Осыған орай, тілдің фразеологиялық бірліктері мәдени стереотиптер ролін де атқарады. Олардың қатарына паремнологиялық қор да жатады, өйткені мақал-мәтелдерді халық санасындағы таптаурындар ретінде қарастыруға болады. Мақалдарды қарапайым, әдепкі мәдениеттің ғасырлар бойы қалыптасқан тілі деуге болады, оларда халықтың өмірлік ұстанымы, философиясындағы негізгі категориялар мен көзқарастар қысқа да нұсқа пішінде көрсетіледі. Яғни олар халықтың ділін, ақыл-ойын, мәдениетін ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп, жаңғыртып отыратын «даналық қоймасы» іспеттес.

Қорытынды

Тілдің паремнологиялық қоры үнемі толығып, жаңарып отырады. Мақал-мәтелдер арқылы өзімізден сандаған ғасыр бұрын өмір сүрген бабаларымыздың рухани келбетінің маңызды ерекшеліктерін болжамдап білуге, моралдік бейнесін қалпына келтіруге болады. Адамзаттың қайнаған тұрмыс-тіршілігінде әр түрлі жағдаяттарға байланысты пайда болып, қалыптасқан мақал-мәтелдер қоғамда тез таралып, жалпыхалықтық сипатқа ие болады. Қазіргі қоғамда да ғасырлар бойы қалыптасқан халық даналығының бөлшегі саналатын мақал-мәтелдер біршама жиі жұмсалады. Мұндағы басты тұжырым – адамның айналасындағы әлеммен бірлігі, етене жақындығы.

Жоғарыда баяндалған ой-пікірлерді түйіндей келе, құс атауларын зерттеу нәтижесінде мынадай тұжырымдар жасауға болады:

– Метафора – тілімізде ертеден бар құбылыс. Ол адам баласының ойлау жүйесі дамуымен байланысты туындап, тілдік ұжымның когнитивтік санасында орнығатын ғаламның тілдік бейнесінде айрықша орын алады. Атап айтқанда, жеке тілдік тұлғаға тән әлем бейнесінде ол ерекше түрленуге бейім болады. Мәселен, XIV ғ. дастанындағы метафоралық қолданыс Хорезмидің көркемдік әлемін ғана танытып қоймайды, сонымен бірге тіл иесі халықтың дүниетанымы мен менталдық кеңістігі дамуының сол кезеңіне тән күрделі процестер мен құбылыстарды да көрсетеді.

– Этнолингвистикалық зерттеу мәселелерін халықтың сан ғасырлық тәжірибесінен түзілетін аялық білімімен сабақтастықта қарастыру – ұлттық болмыс пен діл сипатының ерекшелігін анықтауда және түсіндіруде айрықша басымдыққа ие болады;

– Халқымыз көшпелі тұрмысында жабайы құстарды аулау, қолға үйрету, бағып-баптау ісін ежелден меңгергендіктен, құсбегілік қазақ танымындағы айрықша маңызды өнер түрі ретінде саналған;

– Қазақ тіліндегі құс атаулары қатысуымен жасалған фразеологизмдер, паремиялар аксиологиялық әлем бейнесін құраушы негізгі тілдік материал болып табылады;

– «Тәржұман» түркі халықтарының орта ғасырлардағы сөздік қорын сипаттайтын, оның

ішінде этностың табиғатпен етене байланысын көрсететін құс атаулары жайында мәлімет беретін құнды мұра. Ондағы жекелеген лексика-семантикалық топтарға кешенді лингвистикалық талдау жасау арқылы бабаларымыздың ұжымдық санасында орныққан ғалам бейнесін қалпына келтіре аламыз, бұл диахрондық тіл білімін дамытуға өзіндік үлесін қосады;

– Орнитонимдердің қатысуымен жасалған мақал-мәтелдер халқымыздың когнитивтік санасындағы *ғаламның паремнологиялық бейнесін* сипаттайтын тілдік бірліктер ретінде баға жетпес құндылықтар қатарына енеді. Оларды басқа жазба мұралар материалымен салыстыра зерделеу ісі – келешек еншісінде.

Бұл зерттеу жұмысы ҚР БЖҒМ Ғылым комитетінің AP08855781 гранты есебінен қаржыландырылды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде: этнолингвистикалық сөздік. III том. Табиғат. – Алматы: Сардар, 2013. – 608 б.
2. Костина Н.Ю. Названия птиц как специфическая группа слов (на материале русского и английского языков): автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Орел, 2004. – 206 с.
3. Houtsma M.Th. Ein türkisch-arabisches Glossar. – Leiden, 1894.
4. Курышжанов А. Исследование по лексике старокыпчакского письменного памятника XIII в. «Тюркско-арабского словаря». – Алма-Ата: Наука, 1970. – 234 с.
5. Toparli R., Çögenli S., Yanih N. Kitāb-ı Mecmū‘ı Tercümân-ı Türkî ve ‘Acemî ve Muğalî. – Ankara: Türk Dil Kurumu, 2000. – 165 s.
6. Слышкин Г.Г. От текста к символу: лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании и дискурсе. – М.: Academia, 2000. – 128 с.
7. Кильдибекова Т.А. Глаголы действия в современном русском языке: Опыт функционально-семантического анализа. – Саратов: Изд-во Саратовского университета, 1985. – 159 с.
8. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 10-том. / Құраст.: М. Малбақов, Н. Оңғарбаева, А. Үдербаев және т.б. – Алматы, 2011. – 752 б.
9. Марғұлан Ә. Саят құстары және олардың жаратылыстағы ерекшеліктері. [Электрондық ресурс]. URL: <https://cutt.ly/eGBKZjT> (қаралған күні 06.01.2015)
10. Köse S. Türk kültüründe baykuş // Kültür Araştırmaları Dergisi. – 2019. – Cilt: 1, Sayı: 3. – S. 288–301.
11. Прищепова И.Л. Изменение семантики слова и его историческая обусловленность // Материалы IX республиканской научно-теоретической конференции. – Грудно: ГрГУ, 2004. – С. 231–239.
12. Болғанбаев Ә. Қазақ тіліндегі синонимдер. – Алматы: Ғылым, 1970. – 204 б.
13. Сүйерқұл Б.М. Хорезмидің «Мұхаббатнамесіндегі» (XIV ғ.) лингвосемиотикалық кеңістік: монография. – Алматы: Дайк-Пресс, 2011. – 376 б.
14. Омаров Е.С. Бақыт онтологиясы // «Қайнар» университетінің Хабаршысы. – 2009. – №3/1. – Б. 35–51.
15. Сағындықұлы Б., Тәшімбай С. «Мұхаббатнаме» (XIV ғ.) ескерткішінің мәтіні: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2007. – 228 б.
16. Бабалықов Ж., Тұрдыбаев А. Қырандар. – Алматы: Қайнар, 1983. – 176 б.
17. Ештаева Н.А. Қазақ және батыс тілдері. – Алматы: Қазақ университеті, 2017. – 361 б.

REFERENCES

1. Qaidar A. Qazaqtar ana tili aleminde: etnolingvistikalıyq sozdik. III Tom. Tabıgat [Kazakhs in the mother tongue world: ethnolinguistic dictionary. Volume III. Nature]. – Almaty: Sardar. 2013. – 608 b. [in Kazakh]
2. Kostina N.Y. Nazvania ptits kak specificheskaja gruppa slov (na materiale russkogo i anglisskogo iazykov) [Names of Birds as a Specific Group of Words (on the Material of Russian and English Languages)]: avtoref. diss. ... kand. philol. nauk. – Orel, 2004. – 206 s. [in Russian]

3. Houtsma M.Th. Ein türkisch-arabisches Glossar [A Turkish-Arabic Glossary]. – Leiden, 1894. [in German]
4. Kuryshjanov A. Issledovanie po Lexike starokypchakskogo pismennogo pamiatnika XIII v «Turksko-Arabskogo slovaria» [Study on the vocabulary of the old Kipchak written monument of the 13th century. «Turkic-Arabic Dictionary»]. – Alma-Ata: Nauka, 1970. – 234 s. [in Russian]
5. Toparli R., Çögenli S., Yanih N. Kitāb-ı Mecmū‘ı Tercümân-ı Türkî ve ‘Acemî ve Muğalî. – Ankara: Türk Dil Kurumu, 2000. – 165 s. [in Turkish]
6. Slyshkin G.G. Ot teksta k simbolu: lingvokulturnie koncepty presedentnyh tekstov v soznanii a diskurse [From Text to Symbol: Linguistic and Cultural Concepts of Precedent Texts in Consciousness and Discourse]. – M.: Academia, 2000. – 128 s. [in Russian]
7. Kildibekova T.A. Glagoly deistvia v sovremennom russkom yazike: Opyt funkcionalno-semanticeskogo analiza [Verbs of action in modern Russian: Experience of functional-semantic analysis]. – Saratov: Izd-vo Saratovskogo Universiteta, 1985. – 159 s. [in Russian]
8. Qazaq adebi tilinin sozdigi. On bes tomdyq. 10-tom [Dictionary of the Kazakh literary language. Fifteen volumes. Volume 10] / Qurast.: M. Malbaqov, N. Ongarbaeva, A. Uderbaev jane t.b. – Almaty, 2011. – 752 b. [in Kazakh]
9. Margulan A. Sayat qustary jane olardyn jaratylystagy erekshelikteri [Nesting birds and their natural features]. [Elektronдық resurs]. URL: <https://cutt.ly/eGBKZjT> (qaralghan kuni 01.06.2015) [in Kazakh]
10. Köse S. Türk kültüründe baykuş [Owl in Turkish Culture] // Kültür Araştırmaları Dergisi. – 2019. – Cilt: 1, Sayı: 3. – S. 288–301. [in Turkish]
11. Prishchepova I.L. Izmenenie semantiki slova i ego istoricheskaya obuslovlennost [Changing the semantics of the word and its historical conditioning] // Materialy IX respublikanskoi nauchno-teoreticheskoi konferentsii. Belarus. – Grudno: GrGU, 2004. – S. 231–239. [in Russian]
12. Bolganbaev A. Qazaq tilindegi sinonymder [Synonyms in the Kazakh language]. – Almaty: Gylym, 1970. – 204 b. [in Kazakh]
13. Suiyerkul B.M. Horezmidin «Muhabbatnamesindegi» (XIV g.) lingvo-semiotikalyq kenistik [Linguosemiotic space in Khorezmi's «Muhabbatnames» (XIV century)]: monographia. – Almaty: Dike-Press, 2011. – 376 p. [in Kazakh]
14. Omarov E.S. Baqyt ontologiasy [Ontology of happiness] // «Qainar» universitetinin Habarshysy. – 2009. – №3/1. – B. 35–51. [in Kazakh]
15. Sagyndykuly B., Tashimbay S. «Muhabbatname» (XIV g.) eskertkishinin matini: oqu quraly [The text of the monument «Muhabbatname» (XIV century): textbook]. – Almaty: Qazaq Universiteti, 2007. – 228 b. [in Kazakh]
16. Babalyqov J., Turdybaev A. Qyrandar [Eagles]. – Almaty: Qainar, 1983. – 176 b. [in Kazakh]
17. Eshtaeva N.A. Qazaq jane batys tilderi [Kazakh and Western languages]. – Almaty: Qazaq universiteti, 2017. – 361 b. [in Kazakh]